

مقدمه

«دائرة المعارف پیامبر اکرم (ص) و صحابه» از معدود کتاب‌هایی است که به طور جامع به زندگی، بعثت و دعوت پیامبر، و هم چنین هجرت، غزوات و سیره‌ی سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آن بزرگوار و چهار خلیفه‌ی نخستین و دیگر صحابه می‌پردازد. این کتاب توسط جمعی از فرهیختگان مسلمان هندی، زیر نظر شهید اشرف به زبان انگلیسی تألیف گردیده و در ۱۵ جلد منتشر شده است. مقاله‌ی حاضر به بررسی مباحث این دائرة المعارف می‌پردازد.

شهید اشرف، مؤلف هندی که کتاب دائرة المعارف پیامبر اسلام و صحابه^۱ زیر نظر او نگارش یافته، بانی دائرة المعارف‌های بزرگ و متعددی در زمینه‌های اسلامی به زبان انگلیسی در هند است و از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به دائرة المعارف اسلام^۲، دائرة المعارف فرهنگ و تمدن اسلامی^۳ اشاره کرد.

کتاب حاضر نیز در ۱۵ جلد از جنبه‌های مختلف به زندگی پیامبر اسلام پرداخته و تمام مباحث با محوریت آن بزرگوار مورد بررسی قرار گرفته است. در جلد اول دائرة المعارف، در مورد پیامبران الهی قبل از حضرت محمد (ص) و سیره‌ی زندگانی و رسالت نبوی آنان سخن رفته است. فصل‌هایی از این جلد درباره‌ی حضرت آدم، شعیب، ادریس،

نوح، هود، صالح، ابراهیم، لوط، شعیب، اسماعیل، اسحاق، یعقوب و یوسف، همچنین ایوب، یونس، موسی، یوشع، الیاس، حزقیل، ساموئل، داود، سلیمان، عزیز، زکریا، یحیی و بالآخره عیسی است. در پایان هم، ماجراهایی مثل ماجرای حضرت خضر و اصحاب الرس و تجدید بنای بیت المقدس به آن ضمیمه شده است. منابع و مآخذ هم صفحات پایانی جلد را تشکیل می‌دهند.

جلد دوم درباره‌ی سیره‌ی زندگانی پیامبر گرامی اسلام است. در این جلد و در فصل اول آن، اوضاع جغرافیایی جزیره‌العرب مورد بررسی قرار گرفته است. سپس به تبیین نژاد عرب، ریشه‌ی نژادی پیامبر و دوره‌های گوناگون زندگی پیغمبر پرداخته است. مهم‌ترین عناوین این جلد عبارت‌اند از: دوران کودکی و نوجوانی محمد (ص)، دوران بعثت، شعب ابی طالب، پیکار بدر، مدینه در خطر، نبرد احد، سال پیروزی پیمان حدیبیه، فتح خیبر، مأموریت‌هایی برای تبلیغ، فتح مکه، حنین و طائف، غزوه‌ی تبوک، هیأت‌های نمایندگی از سرتاسر جزیره‌العرب، حج الوداع، و آخرین سفر که با ضمانتی چون ازدواج‌های پیامبر و عظمت محمد (ص)، و نیز فهرست منابع و مآخذ و نمایه پایان می‌پذیرد.

معرفی و بررسی دائرة المعارف پیامبر اکرم (ص) و صحابه

علی اکبر عباسی دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان

موضوع جلد سوم، خاندان پیامبر گرامی اسلام است. منظور از خاندان اهل بیت به معنای اخص آن نیست، بلکه خویشاوندان نسبی و سببی پیامبر را نیز شامل می‌شود. مطالب این جلد از شرح زندگی عبدالمطلب، جد پیامبر شروع و پس از ذکر سیر حوادث عصر اجداد پیامبر، در مورد امهات مؤمنان و چگونگی ازدواج آنان با پیامبر پرداخته و در مورد فرزندان پیامبر هم توضیحاتی را ارائه داده است. کتاب‌شناسی و فهرست راهنما نیز صفحاتی از این جلد را به خود اختصاص داده است.

عنوان کلی جلد چهارم، شیوه‌های تعلیمی و تربیتی پیامبر گرامی اسلام است. در این جلد، مؤلف به بررسی اوضاع عربستان در آستانه‌ی ظهور اسلام پرداخته و تعالیم تورات و انجیل، و قوانین یهودیان و مسیحیان را تشریح می‌کند و شیوه‌های تعلیمی پیامبر و اصول اساسی تربیتی ایشان را بیان می‌دارد. وی که پیامبر را یک معلم می‌داند، به پرورش مسلمانان از سوی ایشان اشاره می‌کند و مصعب بن عمیر و ابن ام‌مکتوم را نخستین معلمان مکتب نبوی می‌داند که از سوی پیامبر و بنا به درخواست انصار، به یثرب (مدینه) فرستاده شدند. نویسنده پس از آن، بحث نسبتاً مفصلی را در مورد سیره‌ی عملی پیامبر آورده و تا حدودی به بررسی سیره‌ی برخی از اصحاب پرداخته است. در این بخش از روش‌های نخستین معلمان اسلام و نخستین مجموعه‌های تألیفی توسط برخی از اصحاب نیز یاد شده است.

در بخش بعدی این جلد، مؤلف به رابطه‌ی پیامبر با علم و دانش و دانشمندان پرداخته و شأن و مقام معلم و علم و یادگیری در اسلام را بالا دانسته است. پس از آن، مآخذ تعلیم و تربیت در اسلام را نام برده و در مورد دانش از نظر اسلام و تقسیمات آن، توضیحاتی هر چند مختصر ارائه کرده است. به علاوه، برای بررسی نقش تعلیم و تربیت در نخستین مولودان جامعه‌ی اسلامی، نمونه‌های عملی زیادی را مطرح کرده است.

در بخش بعدی این جلد، تحت عنوان «قانون و تعلیم و تربیت»، قوانین عهد جاهلیت، اقدامات و قوانین جدید ابداعی پیامبر، مثل قانون مؤاخات و اصولی مثل عدالت و مساوات از دیدگاه پیامبر آمده است. تعلیم و تربیت در خانواده و راهکارهای پیامبر در این باره هم ده صفحه‌ای را دربر می‌گیرد.

بخشی دیگر از این کتاب، به معلمان زن در اسلام، نقش زنان در نبردهای عهد رسول اکرم، و جایگاه زنان در جامعه‌ی اسلامی و ملاقات‌های اجتماعی، و کار زنان در مزارع و غیره اختصاص دارد. در ادامه، مؤلف به کند و کاو بیشتر در شیوه‌های تعلیمی حضرت رسول (ص)، شرح حال با سوادان و کسانی که سواد خواندن و نوشتن داشتند، مخصوصاً «قراء» و چگونگی رونق تدریجی دانش در جزیره‌ی العرب پرداخته و هماهنگی تعالیم اسلام با فطرت بشری، و نظر اسلام در مورد فرزندان سایر ادیان را متذکر شده است.

در بخش بعد، سخن از استدلال و منطق، و اهمیت دادن اسلام به عقل است. جایگاه ادبیات در اسلام و علمی چون تاریخ، زبان‌های خارجی، نجوم و فیزیک هم در همین قسمت بیان شده است. بخش پایانی این جلد، تعالیم عملی پیغمبر را نقل می‌کند. جلد پنجم، حاوی برنامه‌ها و راهکارهای پیامبر در صلح و جنگ است. از زندگی پیامبر و سیره‌ی عملی آن بزرگوار به عنوان الگو و نمونه یاد می‌کند، به ذکر قوانین تدوینی کامل و بی‌نقص پیامبر (ص) می‌پردازد، و قراردادهای آن حضرت با یهودیان و حتی مؤمنان را یادآور می‌شود. هم‌چنین، نویسنده متذکر می‌گردد که قانون‌های پیغمبر برای دفاع، و دارای هدف، جهت و برنامه بوده‌اند. در بخش دیگری اسناد غربی‌ها درباره‌ی قوانین مربوط به صلح را شرح می‌دهد و پس از آن، مفهوم جنگ در اسلام را بیان می‌کند و این که چه زمانی اسلام جنگ را مجاز می‌شمارد. سرانجام، جنگ برای دفاع و تاکتیک‌های جنگی پیغمبر توجه اسلام به جنگ زمانی که چاره‌ای جز آن نیست، و روش پیامبر برای پایان دادن به خصومت‌ها و حکم فرما شدن صلح، تشریح شده است.

جلد ششم به معجزات و پیشگویی‌های پیامبر اعظم اختصاص دارد. بخشی از این جلد به معجزات ذکر شده در قرآن می‌پردازد و مقدم بر همه‌ی آن‌ها، از خود قرآن تحت عنوان معجزه‌ی بزرگ یاد می‌کند. پس از آن، از عروج پیامبر (معراج)، شق القمر، پیشگویی در مورد پیروزی رومی‌ها، جنگ پرنندگان با سپاه ابرهه، پیروزی بدر، پیشگویی در مورد پیروزی‌های بعدی و... یاد شده است. در بخش دیگری از این جلد، به معجزاتی که در سیره‌ها آمده‌اند اشاره شده است؛ از جمله: حرکت درختان به امر رسول، جوشیدن آب در چاه حدیبیه، سخن گفتن با سنگ‌ها و درختان، و نظایر آن.

قسمت دوم این جلد، به پیشگویی‌های پیامبر درباره‌ی حوادثی که در عصر خود آن حضرت رخ دادند و هم‌چنین، وقایعی که در دوران پس از حیات مبارک آن بزرگوار واقع شدند، اشاره دارد: از مورد اول،

مثل سران کشته شده در واقعه‌ی بدر، و از مورد دوم، مثل پیشگویی درباره‌ی عمار^۶، حجاج و مختار. هم چنین پیشگویی‌های پیامبر درباره‌ی قتل‌ها و فتنه‌های آینده در ادامه ذکر شده است. قسمتی از این جلد هم به پیش‌بینی‌های قاطع در مورد آمدن حضرت محمد(ص) [در کتب عهد عتیق] و ظهور ایشان و پیامبری آن جناب می‌پردازد. مؤلف توضیح می‌دهد که از پیامبر اسلام در کتاب عهد جدید (انجیل) به نام احمد یاد شده است.

در جلد هفتم، بحث‌های مفصلی را درباره‌ی پیشگویی‌ها درباره‌ی آمدن پیامبر اعظم شاهد هستیم. پس از مقدمه‌ای ۱۶ صفحه‌ای در این خصوص، پیشگویی درباره‌ی آمدن حضرت محمد(ص) در کتاب‌های مقدس هندو آمده است که حدود ۴۰ صفحه از این جلد را در بر می‌گیرد. سپس به پیشگویی در ارتباط با آمدن پیغمبر اسلام در کتاب‌های مذهبی ایرانیان باستان و پیشگویی‌های پیامبران الهی، مثل آدم، ادریس و نوح، و پیشگویی‌های تورات در این باره، و در نهایت، پیشگویی‌های حضرت موسی درباره‌ی حضرت محمد(ص) اشاره شده است.

در جلد هشتم، پس از ذکر مقدمه و رؤیای مادر پیغمبر و همچنین تلاش خود پیامبر برای دست‌یابی به حقیقت، به تلاش پیامبر برای مبارزه با فساد جاهلی پرداخته شده است. از پیامبر تحت عنوان الگوی همیشه جاوید یاد شده و به انتقادهای گذشته و حال از پیامبر اعظم، با استدلال پاسخ داده شده است. یکی از بحث‌های مفصل این جلد، موضوع هجرت تاریخی پیامبر از مکه به مدینه است. اقدامات پیامبر پس از فتح مکه و جنگ‌ها و برنامه‌های پیامبر به عنوان سرمشق و الگو، مورد بررسی قرار گرفته و تأکید شده، جنگ‌های پیامبر برای دفاع و نه ستیزه‌جویی بوده است.

«پیام محمد»(ص)، عنوان جلد نهم دائرةالمعارف پیامبر اعظم

است. در این جلد، ابتدا وضع عربستان قبل از ظهور اسلام و سفاقتی که در آن جا رایج بود، و نیز ادبیات عرب جاهلی مورد بررسی قرار گرفته است. آن‌گاه از پیامبر به عنوان بهترین الگو و فردی دارای شخصیتی عقلانی و منطقی یاد شده است که در پی محورارزش‌های پست جاهلی و پایه‌ریزی جامعه‌ی مبتنی بر عدالت بود. مخصوصاً به اقدامات پیامبر در دوره‌ی مدینه که حکومت در دست ایشان بود، اشاره شده و شیوه‌های تبلیغی آن بزرگوار تبیین شده است.

در همین راستا، از نامه‌های آن پیامبر الهی به حاکمان آن روز جهان یاد شده و نبرد با امپراتوری روم شرقی، از نبرد موته تا مراحل بعدی آن در پایان حیات پیامبر، در این بخش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. هم چنین، نقش پیغمبر در ایجاد صلح جهانی پایدار و تقویت آن مورد بررسی قرار گرفته و به انتقاداتی در این زمینه پاسخ داده شده است. پیامبر هیچ‌گاه در پیمان‌ها، ارزش‌های دینی را زیر پا نمی‌گذاشت و در دیدگاه آن حضرت، همواره مقاصد دینی بر مقاصد سیاسی مقدم بوده است. در بخش آخر نیز، پس از تجزیه و تحلیل کمال مطلوب از دیدگاه پیامبر و والاترین صفات اخلاقی آن بزرگوار، سخنانی گهربار از پیامبر اکرم آمده است.

جلد دهم کتاب، به شرح زندگی، فعالیت‌ها و سیر حوادث دوران خلافت ابوبکر اختصاص دارد. در ابتدای این جلد، به زندگی ابوبکر قبل از اسلام، هجرت تاریخی آن خلیفه به همراه پیامبر، و نیز مقدمات فتح مکه و جریان گشوده شدن این شهر به دست مسلمین با تأکید بر حوادث و ماجراهایی که مربوط به ابوبکر بن ابی‌قحافه می‌گردد، پرداخته شده است. در ادامه نیز، حوادث سال‌های پایانی عمر پیامبر در ارتباط با ابوبکر، مثل ماجرای نماز گذاردن^۷ وی، بررسی شده است.

از ابوبکر در این جلد تحت عنوان امیر مؤمنان یاد شده، هر چند

این اصطلاح برای خلیفه در آن روزگار مرسوم نبوده است.^۸ مؤلف به شرح لشکرکشی‌های اسامه بن زید پرداخته و ماجرای ارتداد اعراب را به طور مفصل نگاشته است. هم چنین، فتوحات مسلمانان در عهد خلافت ابوبکر، آخرین روزهای زندگی خلیفه، اصول سیاست خلیفه، و هم چنین سبک اداره‌ی جامعه‌ی اسلامی توسط او، بررسی شده است. ویژگی‌های شخصیتی ابوبکر و نقش تاریخی خلیفه و جایگاه وی در تاریخ نیز در بخش‌های بعدی مورد بحث واقع شده است. در نهایت نیز به طور خلاصه، بحث‌های پراکنده‌ای مثل خویشاوندی ابوبکر با پیامبر و چگونگی اسلام آوردن وی، زندگی ابوبکر بعد از پیامبر و، ماجرای بیعت مردم با ابوبکر و... را می‌خوانیم. این جلد با سال شمار حوادث و وقایع دوران زندگی ابوبکر بر مبنای تاریخ میلادی پایان می‌یابد.

جلد یازدهم دائرةالمعارف به شرح زندگی و حوادث و وقایع دوران خلیفه‌ی دوم، عمر بن خطاب اختصاص دارد. در ابتدای این جلد، به ریشه‌های نژادی و خانوادگی عمر و چگونگی اسلام آوردن وی که دیرتر از دیگر خلفا صورت گرفت، اشاره شده است. مؤلف می‌نویسد، عمر که قصد کشتن پیامبر را داشت، در سال ششم مسلمان شد.^۹ چگونگی هجرت عمر به مدینه قبل از پیامبر، حوادث دوران مدینه مشورت‌های عمر با پیامبر و نظرات او مثل نظرش در مورد کشتن اسیران بدر و بحث پیامبر با وی، ازدواج دختر عمر (حفصه) با پیامبر، بحث غلام عمر با یکی از انصار و ارائه‌ی نظر مشورتی عمر مبنی بر کشتن عبدالله بن ابی در غزوه‌ی بنی مصطلق، از جمله مطالب این جلد هستند.

در ادامه نیز از حوادثی که به نوعی عمر در آن‌ها نقشی داشته یاد شده، بحث نقش عمر در دوران خلافت ابوبکر به عنوان دوست و یار نزدیک وی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. مهمترین قسمت این جلد مربوط به حوادث و وقایع دوران خلافت عمر است که از حمله به عراق و سوریه و فتح آن‌ها، فتح اورشلیم و مصر، نبردهای اعراب و ایرانیان و نبرد سرنوشت ساز نهاوند و پیروزی‌های بعدی مسلمانان سخن به میان آمده است. حوادث پایانی زندگی خلیفه دوم، آخرین حج او و زخمی شدنش توسط یک برده‌ی ایرانی، و بحث شیوه‌ی انتخاب جانشین از مباحث فصل هشتم کتاب است.

در بخش بعدی، مؤلف به زندگی خانوادگی، اجتماعی و حکومتی عمر، عقاید مذهبی اش و اصلاحات دینی انجام شده توسط وی، و نیز ارزیابی عملکرد عمر مخصوصاً در دوران خلافتش پرداخته است. کتاب با سال شمار حوادث و وقایع زندگی عمر، کتاب شناسی و فهرس پایان یافته است.

عنوان جلد دوازدهم، «خلیفه‌ی سوم عثمان» است. ابتدا زندگی عثمان قبل از اسلام، چگونگی اسلام آوردن و مهاجرتش به مدینه، و جایگاه وی در فتح مکه بررسی شده است. مؤلف که دوران خلافت وی را دوران «فتوحات بزرگ و پیروزی‌های درخشان» نامیده، پس از

ذکر آشوب و شورش بر ضد عثمان و دلایل آن، به رواج بدگویی از خلیفه و شهادت وی پرداخته است. فصلی را نیز به دوستان و دشمنان خلیفه اختصاص داده و نقش حاکمان و عمال خلیفه را در شورش بر ضد وی زیاد دانسته است. از یهودیان و عبدالله بن سبا به عنوان مهم‌ترین ناراضیان خلیفه یاد می‌کند^{۱۰} و در دو صفحه، ناراضیاتی برخی از صحابه از عثمان، مثل عمار یاسر^{۱۱} را شرح داده است. در بخش اقدامات غیرنظامی عثمان، مؤلف به اقداماتی چون: تحول اداری، اقدامات مذهبی، سازماندهی اجتماعی و اصلاحات اقتصادی اشاره دارد و سپس به توانمندی خلیفه در زمینه‌های متفاوت پرداخته است. سال شمار حوادث عهد عثمان نیز صفحات پایانی جلد را تشکیل می‌دهد.

عنوان جلد سیزدهم، خلیفه‌ی چهارم علی (ع) است. در این جلد مؤلف اشاره دارد که وی جوان‌ترین مسلمان بود و از چگونگی هجرت امام به مدینه، جانفشانی وی در راه دین خدا، و خوابیدنش در بستر پیامبر یاد کرده است. حوادث دوران پس از هجرت به مدینه و نقش علی (ع) در آن وقایع، مثل تهاجم بر ضد یهودیان، غزوه‌ی خیبر و فتح مکه از جمله مطالب این جلد هستند. در ضمن شرح این حوادث، به برخی مسائل غیرنظامی، مثل ازدواج آن حضرت با فاطمه زهرا(س) هم اشاره دارد. در تبیین حوادث و وقایع زندگی علی (ع) در عهد خلفا، از این که وی مدتی در این دوران حاکم مدینه بود و مشاوری دلسوز برای خلفا به حساب می‌آمد و از قضاوت‌های فوق‌العاده ارزشمند آن حضرت در این دوران یاد شده است. مهمترین مباحث این جلد مربوط به حوادث عصر خلافت آن امام همام می‌باشد.

چگونگی انتخاب علی (ع) به عنوان خلیفه و رقابت و هم‌چشمی برخی از بزرگان صحابه با علی (ع)، چگونگی نبرد جمل و تغییر مرکز حکومت و دلایل آن، پیکار صفین و بازگشت از این اردوکشی نظامی بزرگ، ظهور خوارج، سقوط مصر و در نهایت شهادت آن بزرگوار، از دیگر مطالب کتاب هستند. در ادامه، مؤلف به تدبیرهای حضرت علی برای اداره‌ی جامعه و شخصیت والای آن حضرت پرداخته و ستایش و تمجید آیات قرآن از وی را متذکر شده است. فصل‌هایی را هم به دانش سرشار آن حضرت و دیدگاه دانشمندان درباره‌ی وی اختصاص داده است. با سال شمار زندگی وی کتاب پایان می‌یابد. جلد چهاردهم این اثر به بررسی شرح زندگانی صحابه‌ی بزرگ اختصاص دارد. در این جلد، شرح حال ۵۴ تن از صحابه

معروف به زبان انگلیسی، چاپ لندن هلند است.

3. Encyclopaedia of Islamic civilization and culture

۴. در نهج البلاغه هم از این معجزه حضرت رسول در برابر دیدگان بزرگان قریش یاد شده است. رک: نهج البلاغه. ترجمه‌ی سید جعفر شهیدی. خ ۱۹۲. صص ۴-۲۲۳.

۵. زرگری نژاد، غلامحسین. تاریخ مبدر اسلام. سمت. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۸. صص ۹۲-۱۸۶. باید توجه داشت که عمده خرافات درباره‌ی شخصیت پیغمبر مربوط به دوران قبل از هجرت و مخصوصاً قبل از بعثت است که گزارش‌ها و روایات درستی از آن دوران با توجه به مورد توجه نبودن پیامبر (ص)، وجود نداشته است.

۶. پیشگویی پیغمبر در مورد عمار و ابن که: «تورا گروه سرکش و ستمکار می‌کشند»، در منابع متعدد آمده است. به عنوان نمونه، رک: ابن هشام، ابی محمد عبدالملک، السیره النبویه. ج ۲. مکتبه العیسیکان. الرياض. الطبعه الاولى. ۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۷ م. صص ۷-۹۶. این روایت را می‌توان دلیلی بر رد روایت: «اصحاب من چون ستارگانند که به هر کدام اقتدا کنید، هدایت می‌شوید»، دانست. زیرا مردم شام در کشتن عمار، صحابی پیغمبر، به معاویه اقتدا کردند و گروه ستمکار نمی‌توانند هدایت شده هم باشند.

۷. بحث امامت ابوبکر در نماز به هنگام بیماری پیامبر (ص)، همواره از بحث‌های جنجال‌برانگیز بوده است. برای بررسی و تحلیل این موضوع رک: ابن ابی الحدید. جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج البلاغه. ج ۴. ترجمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی. نشر نی. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۰. صص ۲۰-۳۱۹.

۸. عمر اولین خلیفه‌ای بود که امیر المؤمنین خوانده شد. رک: مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. مروج الذهب و معادن الجواهر (ج ۱). ترجمه‌ی پاینده. ص ۶۶۲.

۹. برای آگاهی از چگونگی اسلام آوردن عمر در منابع، رک: محمدبن سعد. طبقات الکبری (ج ۳). دار الطباعة والنشر. بیروت. ۱۴۰۵ هـ - ۱۹۸۵ م. صص ۲۷۱-۲۶۷؛ و: یهقی، ابوبکر احمدبن حسین. دلائل النبوه (ج ۲). ترجمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی. انتشارات علمی فرهنگی. تهران. چاپ اول. ۱۳۶۱. صص ۱۶-۱۱.

۱۰. معلوم نیست که عبدالله بن سبا اصلاً وجود خارجی داشته یا شخصیت افسانه‌ای است. یهودیان هم آن قدر نفوذ نداشتند که مسلمین و بزرگان صحابه را به شورش علیه خلیفه وادارند. برای آگاهی از واقعت ماجرای عبدالله بن سبا می‌توان به کتابی تحت همین عنوان، اثر استاد سید مرتضی عسکری مراجعه کرد.

۱۱. نقش صحابه، تابعین و جهادگران اقامت‌کننده در کوفه، بصره و مصر در شورش بر ضد خلیفه زیاد بوده است و منابع در مورد نقش عمار، طلحه، زبیر، عایشه، مالک اشتر، حکیم بن جبله، محمدبن ابی بکر، کثانه بن بشر بحث‌های مفصلی دارند. برای نمونه رک: طبری، محمدبن جریر. تاریخ طبری (ج ۶). ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. چاپ اول. ۱۳۵۲. صص ۲۲۹۰-۲۲۱۶.

آمده که شرح زندگی هر کدام، ۱۰ صفحه یا کمتر را در بر گرفته است. ۲۹ تن از آنان مرد و ۲۵ تن زن هستند. برخی از صحابه که در این جلد معرفی شده‌اند، عبارت‌اند از: زبیر بن عوام، زید بن حارثه، ابوبکر ثقفی، مصعب بن عمیر، مقداد بن اسود، حباب بن ارت، صهیب، سلمان فارسی، عثمان بن مظعون، عدی بن حاتم، ابویوب انصاری، سعد بن معاذ و طفیل بن عمر. از جمله‌ی زنان: عایشه، حفصه، ام سلمه و زینب.

جلد پانزدهم و پایانی دائرةالمعارف پیامبر اسلام (ص) و صحابه، تحت عنوان «جوهره‌ی دین، اصل تعلیم و تبلیغ»، به طور مفصل به سخنان پیامبر در ارتباط با دانش و خرد، و ارکان دین مثل نماز، روزه و حج می‌پردازد. اصول دین اسلام، دگرترین نخستین آن، اصول تعلیمی و قوانین آن، سخنان گهربار پیغمبر و جایگاه تبلیغ و شیوه‌ی آن در دین اسلام، پیام دین، و آخرین موعظه‌های پیامبر، از دیگر مطالب کتاب هستند. کلمات قصار خلفا هم در فصل‌هایی جداگانه تنظیم شده‌اند. در پایان نیز بحثی تحت عنوان «مشهور اسلام برای صلح ذکر شده است. صفحات پایانی این جلد هم مثل سایر جلد‌ها، به کتاب‌شناسی و فهرست راهنما اختصاص دارد.

ارزیابی کتاب

«دائرةالمعارف پیامبر اسلام (ص) و صحابه» دارای مباحث گسترده و مفصلی درباره‌ی پیغمبر، شیوه‌های تبلیغی ایشان و چگونگی توسعه‌ی اسلام است. با وجود استفاده‌ی مؤلفان از گونه‌های مختلف منابع متقدم و تحقیقات دوران معاصر، متأسفانه تحلیل‌های علمی جدید چندانی در آن دیده نمی‌شود. بیشتر به یک دائرةالمعارف توصیفی شباهت دارد تا دائرةالمعارف علمی-پژوهشی و محققانه.

ضعف دیگر کتاب آن است که با وجود مطرح کردن بحث‌های غیرمعارف درباره‌ی پیامبر و توجه به زندگی عمومی مردم و مسائل غیرسیاسی و نظامی، و با وجود ارائه‌ی منابع متعدد در اواخر هر جلد، متن مقالات و مباحث مستند نیست و ارائه شواهد و قرائن بدون استناد به منابع متقدم و ارائه سند است. در مجموع این کتاب اولین دائرةالمعارف جامع و فراگیر درباره‌ی پیغمبر اسلام، و از این لحاظ شایسته‌ی تحسین است و خلأ بزرگی را پر می‌کند.

زیرنویس

۱. مشخصات این اثر به قرار زیر است:

Encyclopaedia of holy prophet and companion, shahid Ashraf, New Delhi, First edition, 2004, 15 v.

این کتاب در بخش کتاب‌های لاتین و زبان‌های خارجی کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی در مشهد مقدس موجود است.

۲. البته باید در نظر داشت که این دائرةالمعارف غیر از دائرةالمعارف اسلام